

Pak de regie!

In gesprek met directeuren p.o. over cultuuronderwijs.

Een pleidooi voor visie, verbinding, verbeelding en samenhang

Verslag van gesprekken met schoolleiders en bestuurders
april – augustus 2018

Pak de regie! In gesprek met directeuren p.o. over cultuuronderwijs.
Een pleidooi voor visie, verbinding, verbeelding *en* samenhang.

'Blijf niet in de loge zitten, we moeten allemaal die dansvloer op!'

'Cultuur is het cement tussen de stenen, het verbindt alles met elkaar. Zo kijken we er oprecht naar als team, onze visie moet zichtbaar zijn in de school.'

'Wij investeren zwaar in professionalisering, we hebben steeds opnieuw input en inspiratie nodig.'

'Waarom is alles zo versnipperd? Waarom kan het niet integraal? Dat is toch de bedoeling van cultuuronderwijs?'

'Ik zie de strijd die ICC'ers soms moeten leveren om het belang van cultuuronderwijs duidelijk te maken. Het is fijn om samen met je ICC 'er op te trekken bij bijvoorbeeld een CMK-aanvraag. Ik ging ook als directeur mee naar bijeenkomsten. Als directeur heb je een voortrekkersrol en die rol is essentieel voor succes.'

'Ik heb de ambitie dat we over vier, vijf jaar een school zijn waar kunst en cultuur een belangrijke plek innemen. Waar kinderen zelf keuzes kunnen maken en zelf verantwoordelijkheid nemen. En waar de persoonlijke ontwikkeling van een kind net zo belangrijk is als taal en rekenen. Alle kinderen leren dan via een eigen verwerkingsmanier of beeldtaal uiting te geven aan hun emotie. Ze leren met hoofd, hart en handen.'

'Ik zie veel kansen voor cultuuronderwijs. Steeds meer scholen denken na over vakkenintegratie, verbinding vanuit cultuuronderwijs. Hoe kunnen we een proces zo aanvliegen dat je wat ruimere projecten gaat ontwikkelen en opzetten... Dat zou ik leuk vinden, om daar eens over mee te denken.'

'Ik zou mijn visie meer inhoudelijk willen uitwerken en uitdragen. Theoretische onderbouwing, inspiratie. Ik zou hierover van gedachten willen wisselen, van en met elkaar leren. Woorden krijgen bij dingen die ik vind of voel... '

-uitspraken van schoolleiders uit de interviews-

Colofon

'Pak de regie! In gesprek met directeuren p.o. over cultuuronderwijs. Een pleidooi voor visie, verbinding, verbeelding en samenhang.'

Opdrachtgever: Marieke Vegt, directeur Stichting Kunst & Cultuur (K&C) ¹

De gesprekken zijn gevoerd in de periode april tot en met juli 2018

Medeonderzoekers K&C: Marjon Brouwer, Jeffrey Deelman, Marieke van Ginkel, Marieke Satter.

Begeleiding, uitvoering, verslag: Hanny van Schijndel, Schoolleideropleiding p.o. NHLStenden.²

Informatie: mariekesatter@kunstencultuur.nl en hanny.van.schijndel@stenden.com

Met veel dank aan alle gesprekspartners uit Groningen en Drenthe voor hun open inbreng.

Copyright©2018Hanny van Schijndel

Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden, in enige vorm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van K&C en de auteur.

¹ K&C, expertisecentrum en projectorganisatie kunst en cultuur. K&C is een maatschappelijke onderneming die vanuit de kunsten, erfgoed en media werkt aan het versterken van de culturele infrastructuur, de school, de amateurkunsten en de culturele omgeving. De medewerkers van het expertisecentrum en de projectorganisatie zetten zich in op het gebied van cultuuronderwijs, cultuurparticipatie, cultuurinnovatie en cultuurbeleid. De adviseurs, bemiddelaars en projectontwikkelaars in dienst van K&C werken met passie, creativiteit en zorg aan kwalitatief hoogwaardige diensten en producten. Daarbij staat het sterker maken van de ander, zowel inhoudelijk als organisatorisch, voor de medewerker centraal.

² Hanny van Schijndel MAE werkzaam als praktijkonderzoeker, ontwikkelaar, trainer en coach in het domein van kunst, cultuur, onderwijs en leiderschapontwikkeling, sinds 2009 verbonden aan de NHLStenden Schoolleideropleiding.

Inleiding

De afgelopen jaren is veel energie, aandacht, tijd en geld gestoken in de professionalisering van de interne cultuurcoördinator p.o. (ICC'er). Door middel van ICC-trainingen, netwerken en ondersteuning, zowel landelijk als regionaal. De regionale netwerken, scholingsmiddagen en symposia worden gefaciliteerd met provinciaal geld om de ICC'ers te scholen, informeren en inspireren, en in contact te brengen en samen te werken met het culturele veld.

Cultuureducatie met Kwaliteit³ wordt al vaak ingezet op professionalisering van het schoolteam, in de vorm van teamtrainingen gericht op visieontwikkeling, leerlijnen erfoededucatie of een van de kunst disciplines. Het gedachtengoed van Cultuur in de Spiegel, CiS⁴ (2009-2014), heeft deuren geopend, de aandacht voor cultuuronderwijs een flinke boost gegeven en een vloed aan nieuwe wetenschappelijke onderzoeken en mooie praktijken opgeleverd. Zie ook de onderzoeken van verschillende lectoraten, het LKCA,⁵ het SLO,⁶ met als doel samen met de scholen onderbouwde keuzes te maken, het cultuuronderwijs vorm te geven en verder te verdiepen.

Het begrip cultuuronderwijs⁷ wint terrein, maar is nog niet overal geworteld. Cultuur² geschreven voor de Pabo, legt het als volgt uit: 'Omdat cultuur de 'natuurlijke omgeving' is waarin wij als mensen leven, is het belangrijk dat wij ons bewust worden van wat cultuur is. Onderwijs over cultuur kan je weerbaar maken – je leert bv dat een cultuur niet iets is wat voor altijd vaststaat, maar dat het een proces is, dat nooit ophoudt. Ook leer je dat cultuur (individueel en samen) gemaakt wordt en dat je dus zelf invloed kunt uitoefenen. Je maakt de cultuur ook zelf. Omdat het culturele bewustzijn (cultuur- in- beperkte- zin) bepalend is voor onze identiteit, voor hoe wij onszelf en anderen zien, kan het geen kwaad als je begrijpt hoe dit proces in zijn werk gaat. Je begrijpt hoe identiteit vorm krijgt en hoe je er zelf vorm aan kunt geven: via het nieuws, in de geschiedschrijving, in politiek en levensbeschouwing, in kunst, filosofie en wetenschap. Ook leer je de media hanteren die je in staat stellen dit cultureel bewustzijn vorm te geven. Omdat er in de mondiale cultuur waarin wij tegenwoordig leven tussen mensen grote verschillen bestaan in cultuur en cultureel bewustzijn is het belangrijk dat je met die verschillen leert omgaan. Cultuuronderwijs verschaft kennis en begrip voor culturele verschillen, zowel tussen individuen als tussen groepen.'

Ook wordt er specifiek onderzoek gedaan naar de rol en betekenis van de kunsten⁸ voor de ontwikkeling van het kind. 'Het doel is niet om beter te leren kunst maken, maar om het directe nut van professionele kunst te laten zien. Het uitgangspunt is dat de docent aan de leerlingen laat zien wat er in de wereld goed, belangrijk en betekenisvol is. Door de cirkel van de professionele kunst toe te voegen, voeg je iets nieuws toe en laat je leerlingen een stap verder zetten. Dat maakt, aansluitend bij Biesta,⁹ dat je een nieuwe wereld ontsluit bij leerlingen. Kunst is werk van hoofd, hart en handen. Daarbij is kunst zowel naar binnen gericht (ons verlangen) als naar buitengericht om in dialoog met de wereld te kunnen blijven. Kunst maken, kunst doen, kunst uitvoeren, kunst beleven om de dialoog met de wereld te verdiepen en te verbreden. Hierbij is de kracht van kunsteducatie dat het vragen stelt. Wat leert kunst mij? Wat probeert

³ Voor Groningen www.cmkgroningen.nl en voor Drenthe www.compenta.nl. De subsidieregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2017-2020 p.o. richt zich op een verdieping van wat in 2013-2016 is gerealiseerd én op het vergroten van het aantal deelnemende scholen. (<http://www.cultuurparticipatie.nl/subsidies/cultuureducatie-met-kwaliteit-2017-2020.html>)

⁴ Het onderzoeksproject 'Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs,' (2009 – 2014) uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen o.l.v. prof. dr. Barend van Heusden, hoogleraar Cultuur en Cognitie, i.s.m. SLO, PO en VO scholen en culturele instellingen.

⁵ www.lkca.nl Voor professionals die werken op school of in de vrije tijd aan cultuur.

⁶ www.slo.nl

⁷ *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*, geschreven voor de Pabo, biedt een fundamenteel denkkader voor cultuuronderwijs. (van Heusden, B., Rass, A., Tans, J., van Gorcum, Assen 2016)

⁸ Muziek, dans, drama/theater, literatuur, beeldende kunst, multimedia, audiovisueel, fotografie, film, interdisciplinair.

⁹ Hoogleraar onderwijskunde prof. Gert Biesta ziet drie hoofdtaken voor het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en vorming. 'Je hebt kennis en vaardigheden nodig, je moet worden ingewijd in tradities en je persoonlijkheid wordt op school mede gevormd. Onderwijs heeft altijd effect in alle drie die domeinen, dus bedenk als je lesgeeft wat je per domein wilt bereiken. Het gaat om meer dan kennis.'

kunst mij te onderwijzen? Kunst roept daarmee vragen op over mijzelf. Over hoe ik kijk en hoe ik in de wereld sta,' aldus Emiel Heijnen.¹⁰

In Groningen onderzoekt het lectoraat Curious Minds vanuit drie principes: de ontwikkeling van het kind staat centraal, de (disciplinaire) inhoud is uitgangspunt, en kunsteducatie wordt benaderd als een ecosysteem van samenwerkende actoren.' (Hanzehogeschool, 2018).¹¹

'Kunsteducatie wordt betekenisvol wanneer docenten een leerling helpen te ontwikkelen tot de kunstzinnige persoonlijkheid die het wil en kan zijn.'

Ook de Master Kunsteducatie levert met praktijkonderzoek in het onderwijs bijdragen aan de onderbouwing, good practice en kwaliteitsverbetering van de professionals in de praktijk. En sinds de oprichting van de erkende post-hbo opleiding cultuurbegeleider Hanzehogeschool, wordt ook daar aan professionalisering van het cultuuronderwijs gewerkt. De eerste cultuurbegeleiders primair onderwijs zijn onlangs afgestudeerd.

Aanleiding

Veel activiteit dus in en rondom het primair onderwijs op het gebied van cultuuronderwijs. Er is al veel gerealiseerd en er zijn genoeg ideeën om op door te bouwen. De vraag is niet meer of er aan cultuureducatie /onderwijs gedaan wordt, maar hoe. Cultuurcoördinatoren vieren in regionetwerken hun successen, maar delen ook hun zorgen. Dat het soms zo moeizaam gaat om draagvlak te creëren op de eigen school bij het team en directie. Of dat het maar niet lukt om het cultuureducatiebeleid echt structureel ingebed en geborgd te krijgen. Ook landelijk, in netwerken van het LKCA zijn deze geluiden te horen.

Een belangrijke speler in dit veld is tot nu toe een beetje buiten beeld gebleven: De schoolleider. Want als het om visie- en beleidsontwikkeling en het creëren van draagvlak gaat, zijn dat nu juist de kerntaken van de schoolleider. Hoe beweegt hij / zij zich in dit domein? Wat wil de schoolleider met cultuuronderwijs? Een mooie aanleiding om eens te gaan praten met directeuren p.o. uit Groningen en Drenthe. Marieke Vegt, directeur van K&C, gaf deze opdracht aan ondergetekende i.s.m. de adviseurs cultuuronderwijs van K&C.

Werkwijze

De gesprekken zijn tot stand gekomen na een oproep via de mail, netwerken, werkcontacten van de adviseurs cultuuronderwijs van K&C en via het netwerk van de schoolleideropleiding primair onderwijs NHL Stenden. Van april tot en met juli 2018 zijn we in gesprek geweest met vijftien schoolleiders, van een diversiteit aan scholen uit stad en platteland, groot en klein, openbaar, christelijk, speciaal onderwijs, Dalton, Jenaplan, Kindcentra of cultuurprofielschool, met soms de ICC'er erbij. Daarnaast hebben we met bestuurders en een ex schooldirecteur gesproken. Voorafgaand aan elk gesprek is er via de mail een voorzetje gegeven. *'Hoe gaat het met cultuureducatie / cultuuronderwijs bij jullie op school? Waar ben je trots op? Wat vind je lastig? Hoe stuur en begeleid jij als schoolleider dit proces? En waarin ben je autonoom en wat wordt bovenschools geregeld? Wat zou je graag (nog) willen?'*

We zijn uitgegaan van de contextuele benadering, met als doel een onderzoekend, betrokken gesprek te voeren, een open dialoog. (Morgan 2003, Rubin&Rubin, 2005) Vervolgens zijn alle data geïnventariseerd en gerubriceerd. De thema's voortkomend uit de gesprekken zijn de begrippen cultuuronderwijs, creativiteit en verbeelding; inhoudelijk leiderschap; rol schoolleider en ICC'er; visie en beleid cultuuronderwijs; relatie met bestuur; professionalisering; samenwerking met de culturele omgeving, steunfunctie-instellingen en culturele organisaties; wensen op het gebied van cultuuronderwijs en ideeën voor een traject voor schoolleiders. De

¹⁰ Dr. Emiel Heijnen, Lectoraat Kunsteducatie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. In het model van Emiel Heijnen, komen drie gebieden samen: de populaire cultuur van de leerling, de professionele kunstwereld en de sociaal-maatschappelijke context.

¹¹ Het Lectoraat 'Curious Minds' Kenniscentrum Kunst en Samenleving Hanzehogeschool. De onderzoeksgroep Kunsteducatie, w.o. Minerva, Prins Claus Conservatorium en Pabo o.l.v. van prof. dr. Evert Bisschop Boele, life long learning in music, bijzonder hoogleraar cultuurparticipatie, voert praktijkgericht onderzoek uit naar actuele kwesties in de binnen- en buitenschoolse kunsteducatie.

werkwijzen, opvattingen en keuzes van de schoolleiders komen in deze publicatie in beeld d.m.v. uitspraken. De inzet is recht te doen aan de authenticiteit en integriteit van de gesprekspartners. Deze gespreksronde is afgesloten met de bevindingen tot nu toe. Ondertussen zijn we bezig met de ontwikkeling van het traject *'Visie Verbinding Verbeelding'*¹² voor schoolleiders p.o. uit Drenthe en Groningen, gericht op visie- en beleidsontwikkeling van cultuuronderwijs. De pilot is in oktober 2018 van start gegaan.

Definitie cultuuronderwijs

Cultuureducatie is zo langzamerhand ingeburgerd in het primair onderwijs. Maar de definitie en reikwijdte van het begrip cultuuronderwijs, ontstaan tijdens het onderzoek *Cultuur in de Spiegel*¹³ is nog niet bij iedereen geland. Niet alle schoolleiders zitten dicht bij het vuur van het actuele discours. Ook houdt de school intern voor het gemak vaak de eigen termen aan. Dat varieert nogal, van culturele kunstzinnige vorming (CKV zoals in het V.O.) tot bijvoorbeeld 'crea.' De SLO hanteert het begrip kunstzinnige oriëntatie.¹⁴ Daaronder vallen kunsteducatie, erfgoededucatie en mediaeducatie. Culturele instellingen en aanbieders hanteren vaak ook een eigen begrippenkader. Landelijk is er dit jaar een start gemaakt door een breed samengestelde werkgroep om het leergebied Kunst en Cultuur¹⁵ uit te werken.

Stichting Compenta Drenthe¹⁶ en CMK Groningen¹⁷, uitvoerders van het beleid Cultuureducatie met Kwaliteit, gebruiken bewust de term cultuuronderwijs. 'Daarmee willen de samenwerkende partijen uitdrukken dat cultuur een wezenlijk onderdeel van het onderwijscurriculum moet gaan uitmaken en niet (langer) gezien kan worden als een van het onderwijs losstaand educatief programma.'¹⁸ Dat geeft een duidelijke richting aan en bepaalt ook in welke context de scholen en samenwerkende partners de aanvraag moeten plaatsen.

Inhoudelijk leiderschap en cultuuronderwijs

Alle directeuren die we spraken zien zichzelf als een inhoudelijk schoolleider. *'Ik wil in het onderwijs blijven staan. Ik ben met onderwijskundige processen bezig, geen manager en van bovenschools krijg ik voldoende ruimte voor het uitwerken van mijn visie,'* vertelt een schoolleider van twee heel verschillende scholen. De invloed van deze schoolleiders verloopt via drie dimensies. *Inspiratie en visie*, schoolleiders kunnen leraren inspireren door met hen een schooleigen visie te ontwikkelen en uit te werken. *Individuele aandacht*, schoolleiders kunnen de betrokkenheid van leraren vergroten door belangstelling en respect te tonen voor persoonlijke gevoelens en behoeften van leraren ('empowerment'). *En intellectuele uitdaging*, schoolleiders kunnen leraren uitdagen, op een manier waarbij de professionalisering van individuele leraren met zich meebrengt dat ook de organisatie als geheel leert.) Dit inhoudelijke, ontwikkelingsgerichte leiderschap, sluit aan bij de lerende organisatie (Jutten, 2008). Jutten noemt de kloof tussen visie en de actuele werkelijkheid 'de creatieve spanning'. Het wordt geïllustreerd met een elastiek wat uitgerekt kan worden... *'Je moet flexibel kunnen zijn als schoolleider en per*

¹² <http://www.kcdr.nl/onderwijs/primair/visieverbindingverbeelding/>

¹³ Het onderzoeksproject 'Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs,' werd tussen 2009 en 2014 uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen, i.s.m. SLO, een aantal PO en VO scholen en culturele instellingen en heeft o.a. de nieuwe term en het begrip 'cultuuronderwijs' geïntroduceerd.

¹⁴ <http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijnen/generieke-competenties>

¹⁵ Curriculum.nu: 'Het leergebied Kunst en Cultuur is breed van opzet en biedt een basis voor alle leerlingen van 4 -18 jaar. Er is een integrale verbinding van theorie, praktijk, maken en meemaken. Het verbindt waar mogelijk verschillende vakdisciplines en indien afgestemd andere leergebieden. De verbinding tussen leergebieden komt tot uiting door de brede definitie van cultuur: 'alles wat mensen denken, doen en maken'. Deze definitie verbindt in dit proces verschillende leergebieden zoals digitale geletterdheid, burgerschap, technologie, Nederlands (literatuur), moderne vreemde talen, mens en maatschappij. De kunstensector en de maatschappij blijven in beweging. Binnen de sector is er naast de bestaande disciplines in toenemende mate - en onder invloed van technologische vernieuwingen - aandacht voor multi- en mixed mediale uitingen en vaardigheden. Het vakgebied is complexer en omvangrijker geworden.'

¹⁶ www.compenta.nl

¹⁷ www.cmkgroningen.nl

¹⁸ Bron: Visinota Compenta, (2016)

situatie kunnen beslissen welke stijl je toepast en wat op dat moment voor jou en de school de beste aanpak is.'

'Cultuuronderwijs is kwetsbaar, en hangt erg van de inzet van personen af. Welke rol speel je hierin als directeur? Hoe zorg je ervoor dat het echt geborgd wordt? Hoe gaat het verder als jij als sleutelfiguur verdwijnt? Het is een dilemma, dat houdt mij de laatste tijd erg bezig...' Het bewaken en garanderen van de kwaliteit¹⁹ van het onderwijs is een grote uitdaging, maar ook een zorg.

Sommige schoolleiders geven aan door omstandigheden redelijk top-down beslissingen te hebben moeten forceren, bijvoorbeeld omdat de schoolsituatie en het bestuur daarom vroegen. Door lage opbrengsten en/of problemen binnen het team. Of door bedreiging met opheffing. Anderen grijpen juist die omstandigheid aan als kans om ander beleid te gaan ontwikkelen en stapje voor stapje cultuuronderwijs geïntegreerd in te voeren. Dat kan natuurlijk alleen maar als de schoolleider goed geïnformeerd en ontwikkeld is en weet waar te beginnen en het vertrouwen krijgt van team en bestuur.

'Ik ben de vierde directeur in twee jaar tijd. Ik kom van een hele sterke kunst en cultuurminded school en weet waarom wat kan en ook hoe. De lessen hier zijn gefragmenteerd. Er is geen tot weinig verbinding tussen de vakken. Kunst is een mooie verwerkingsvorm voor de andere vakken. Het is een taalarm gebied. We hebben te maken met krimp. De scholen in de buurt zijn heel schools. Geen samenwerking tussen de toch al kleine scholen. Veel focus op rekenen en taal. Maar op de goeie manier? Bij de jonge leerkrachten zie ik (nog) niet altijd een duidelijke visie op het leren van kinderen. Hoe leren kinderen? En wat voor leerkracht wil je zijn? Er is wel een sterke wil in het team om te veranderen. Ik stuur op visie, inhoud, duurzaamheid. Leerlijnen, professionalisering, integratie, gericht op kwaliteit en borging. We moeten het nog helemaal gaan opbouwen. Voor mij is dit een uitdaging en van het bestuur krijg ik alle ruimte.'

Of men kiest voor een eenduidige focus op de zaakvakken. *'Deze populatie kinderen vraagt om inzet op rekenen en taal. Dat moet eerst op orde. Veel probleemkinderen. Maatschappelijke oorzaken. Moeilijk gedrag. Behoeftte aan ondersteuning op dat gebied. Speerpunten: taal, we zijn op zoek naar een nieuwe methode, Engels en gepersonaliseerd leren. Cultuuronderwijs heeft nu geen prioriteit.'*

Intrigerend is de vraag waardoor die keuze ingegeven is. Welke overwegingen spelen een rol? Gedegen onderwijsinhoudelijk onderzoek of specifieke kennis, een pragmatische keus, of is het de weg van de minste weerstand? Zo snel mogelijk die opbrengsten omhoog? We zien regionaal en landelijk steeds meer voorbeelden waarin onderzocht wordt hoe de kunstvakken binnen thema's versterkend kunnen werken²⁰ en hoe je leerlijnen of vakgeïntegreerd onderwijs opzet en wat de specifieke rol van kunst kan zijn in het aanleren van taal en rekenen.²¹ *'Gepersonaliseerd leren en cultuuronderwijs passen best goed bij elkaar. Samen met het ICO²² zetten we Kunst in leren in, bv drama voor het ontwikkelen van woordenschat.'*

'Verbinding zoeken met alle vakken, we werken nu met een circuitmodel. Kinderen moeten pitchen, topo, dwarsverbanden. We willen alles op elkaar laten aansluiten, daar moet nog veel in ontwikkeld worden.'

'Visie op leren, ontwikkelen, samen leren.. Hoe doe je dat? Waarom doen we wat we doen?'

¹⁹ Interessant in dit verband: Peeters, R. Hofman, R & Frissen, P. (2013). Het ongemak van autonomie: Onderwijsbeleid tussen vrijheid en verantwoording. Groningen. <https://www.rug.nl/research/portal/files/2388679/Ongemakautonomie.pdf>
²⁰ <https://talentstimuleren.nl/thema/stimulerend-signaleren/rijke-leeractiviteiten/bloom>

²¹ Kunst=Taal en Rekenen, taal- en rekenprogramma, ontmoetingen tussen kinderen, kunst, museum, kunstenaar en leerkracht. 2017 Wolf Brinkman, Elsje Miedema, Catrien Schreuder, Boijmans van Beuningen, van Gorcum (zie ook: www.boijmans.nl) *'In de klas zijn taal en rekenen doelen, in de kunsten zijn het middelen. Je kunt meten hoe groot het klaslokaal is, maar je kunt de ruimte ook verkennen door erin te dansen, te zingen of er dertig rollen plakband in af te rollen. Het is goed om de betekenis van woorden en symbolen te kennen, maar als je niet leert om ermee te werken dan zitten ze als ballast in je hoofd. Een schriftelijke cursus dansen bestaat niet.(...)'*

²² ico-kunstencentrum.nl

'Je moet wel weten wat en hoe! Zelf een leerlijn bedenken betekent ook een kostenplaatje en vraagt tijd en inzet.'

'Mijn ideaal is cultuuronderwijs verweven door het hele onderwijs. Projecten cultuur verweven met rekenen en taal. Kijk bijvoorbeeld naar ons project rondom het 100-jarig bestaan van de school.'

'Mijn aandacht gaat nu vooral naar de professionalisering van het team, stap voor stap. Op een coachende manier, rekening houdend met diversiteit. Werkdrukverlaging zetten we al in door de keuze voor een vakleerkracht gym. We gaan voor kwaliteit: we hebben nu ook gekozen voor een vakleerkracht muziek een uur per week per groep.'

'De uitdaging voor mij als schoolleider: De visie levend houden, ook na (mijn eigen) ICC cursus... Bewuste keuzes maken en het verder aanscherpen van die visie. Samenspel van gekozen thema, actualiteit, en waar je team zit op dat moment. Jaarplan, talentontwikkeling, hoogbegaafdheid... Ook daar wil ik in gaan verbinden.'

In 2007 is er door het SLO een onderzoek gedaan waarin de rol van de schoolleider onder de loep wordt genomen. Hoe een school via inhoudelijk leiderschap cultuureducatie een goede plek geeft.²³ De Groningse Borgmanschool staat hierin centraal. Het is een van de weinige onderzoeken naar de betekenis van de schoolleider m.b.t. visie en beleidsontwikkeling op cultuureducatie. Het SLO heeft vervolgens een handreiking voor schoolleiders voor het leerplan kunstzinnige oriëntatie ontwikkeld.²⁴

Naar de rol en betekenis van inhoudelijk leiderschap in het onderwijs, zowel p.o. als v.o. is wèl veel meer onderzoek gedaan bijvoorbeeld door Meta Krüger.²⁵ Zij onderzocht jarenlang met name de onderzoekende cultuur van het onderwijs. In 2014 heeft het geresulteerd in het boek 'Leidinggeven aan onderzoekende scholen.'²⁶ Kort samengevat: een verandering in het onderwijs heeft alleen kans van slagen als een schoolleider zelf een actieve en onderzoekende houding ten toon spreidt en het team daarin meeneemt.

'De onderzoekende school is misschien wel het meest revolutionaire profiel,' lezen we in het verslag van D21. Bij dit schooltype draait alles om het ontwikkelen van een open mind en blijft onderzoek niet (meer) beperkt tot de docent. Onderzoek wordt zichtbaar in methodiek en didactiek van de kennisvakken, kunstvakken, praktijkvakken en maatschappijvakken. Men adviseert: eerst een onderwijsvisie ontwikkelen, dan de onderwijspraktijk ontwerpen. Een informele schoolcultuur met voortdurende dialoog over visie op Cultuureducatie laten doorwerken in het hele curriculum, bijvoorbeeld door thematisch te werken. Uitgaan van onderzoeken en creëren als didactiek. Een focus op sociale en 'zelf'-vaardigheden van leerlingen, en structurele samenwerking met externe culturele instanties. Ook ziet men een verbindende rol voor de ICC'er weggelegd. 'Naast een onderwijsinhoudelijke rol, is de ICC'er de belangrijkste persoon bij de communicatie en afstemming met de externe culturele instanties.'²⁷

Een schoolleider constateert: *'Eigenlijk moet je (als directie) een jaar van te voren al gaan nadenken als je besluit een ICC'er te laten opleiden. Wat zijn de consequenties? Wie gaat wat doen? Waarom? Wanneer? Daar liggen nog wel kansen en verbeteringen.'* En: *'Er is nog veel onberedeneerd. Probeer de verbinding te maken met de nieuwe schoolplan- periode. Dit is het uitgelezen moment voor een ICC-cursus.'*

²³ Jacobse, A., Paus, H., & Roozen, I. (2007). *Een hele kunst of geen kunst aan?* Enschede: SLO.

²⁴ <http://downloads.slo.nl/Documenten/placemat-handreiking-schoolleiders.pdf>

²⁵ Krüger, M., (2010) De invloed van schoolleiderschap op het onderzoeksmatig handelen van leraren in veranderingsprocessen. Eindrapport Kenniskring Leren en Innoveren. Uitgave Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding Hogeschool Amsterdam

²⁶ Krüger, M., (2014) *Leidinggeven aan onderzoekende scholen*. Uitgeverij Coutinho

²⁷ <https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthema's/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunstvakken/d21/>

Directeur èn ICC'er

De directeuren die we spraken, met een stevig ontwikkelde visie op onderwijs, op leren van en door kunst en cultuur, zijn vaak zelf ICC'er. Of ze hebben die rol eerder vervuld. Sommigen hebben naast de P.A., KLOS, PABO, een achtergrond als vakleerkracht, consultant muziek of beeldend. Een schoolleider heeft iets met moderne dans, een ander een passie voor erfgoed. Niet alle directeuren hebben zo'n uitgesproken voorkeur, maar zien wèl het belang in van cultuureducatie voor de ontwikkeling van het kind. Een paar scholen zijn intensief betrokken geweest bij het Cultuur in de Spiegel-onderzoek en de vervolgpiloten, en hebben wat dat betreft een voorsprong in het denken over en vormgeven van cultuuronderwijs. Sommige schoolleiders hebben meerdere scholen onder hun hoede en soms geldt voor beide scholen hetzelfde cultuurbeleid. Maar soms ook niet, afhankelijk van geografische ligging, visie op onderwijs, samenstelling team. Vijf van de gesprekspartners hebben net een school erbij gekregen of zijn begonnen op een nieuwe school.

De combinatie van schoolleider èn ICC'er is opvallend. Het is veel makkelijker om knopen door te hakken, het team mee te nemen, te integreren, subsidies aan te vragen als schoolleider dan als ICC'er.²⁸ *'Als directeur en bovenschools ICC'er heb ik een andere rol, dus ook een andere blik. ICC'ers zijn vaak heel praktisch, blijven ideeën verzamelen en er soms in steken. Ik kan meedenken, dat maakt het makkelijker, heb meer een helicopterview en ik weet ook beter wat mogelijk is.'* Soms is de motivatie om schoolleider te worden zelfs hieruit voortgekomen. *'Ik wilde ons beleid bewaken, er moest een nieuwe directeur komen, toen ben ik dat maar gaan doen.'* Deze schoolleiders (6 van de 15) hebben ooit of onlangs het ICC - certificaat behaald en allen zijn eenduidig in hun waardering voor de cursus, waar deze ook gevolgd is. (De Kunstbeweging²⁹, ABCG, K&C³⁰, KunstStation C, Cultuurclick, IVAK³¹) *'De leukste nascholing die ik ooit gedaan heb, elke keer weer een feestje, zoveel inspiratie en kennis opgedaan.'* Eén schoolleider is ICC - trainer geworden.

Symposia en ICC-netwerken worden zeer gewaardeerd. *'Ik zie binnen het ICC-netwerk dat een cultuurcoördinator niet genoeg slagkracht heeft om dingen te realiseren en dat dat frustrerend is. Als schoolleider / ICC'er kan ik dat wel,'* vertelt een schoolleider die net de ICC- cursus heeft afgerond.

'De ICC -werkgroep werkt het programma uit wat we met ons beleid afgesproken hebben. Het hele team gaat daar vervolgens mee aan de slag. Dat is geen vrije keuze, het gebeurt gewoon, net zoals bij andere vakgebieden. Als individuele leerkrachten er moeite mee hebben, dan kunnen ze dat aangeven, dan krijgen ze hulp of ondersteuning,' aldus een schoolleider.

'De ICC'er en ik bekijken samen het programma cultuuraanbod. Waar ligt onze focus? We zitten in een prachtige omgeving, met veel regionale activiteiten. Cultuurbus³² kwam voorbij. Er is nu subsidie, dus we gaan. Dit was niet bekend bij veel andere scholen. Niet iedereen leest alles, valt mij op, maar er is wel veel. Zo gaan we volgende week met groep 5 t/m 8 naar het Rijksmuseum. Ik heb geïnitieerd dat we samen met een andere basisschool gaan. Kinderen worden voorbereid op het museumbezoek, ze gaan zelf een tentoonstelling maken. Ze hebben al een uitleg gehad hoe het museum werkt en hoe je een tentoonstelling maakt. Dat doen we dan weer met lokale experts (vrijwilligers) van het regionale museum.'

'Onze cultuurcoördinator gaat naar de netwerkbijeenkomsten en doet daarna verslag bij mij. En vervolgens kijken we wat we in het team brengen. Ik ben wat makkelijker op subsidie – en financieel gebied, dus dat pak ik dan op.'

²⁸ <https://www.lkca.nl/primair-onderwijs/cultuurcoordinator/rollen-en-competenties>

²⁹ www.dekunstbeweging.nl

³⁰ <http://www.kcdr.nl/onderwijs/primair/icc/>

³¹ <https://www.ivak.net/cultuuronderwijs>

³² Culturele Mobiliteit, een vervoersproject dat het voor basisscholen mogelijk maakt tegen geringe kosten naar één van de grote musea in Drenthe te reizen om daar een educatief programma te volgen.

Tijdens het onderzoek naar ICC+,³³ deelden participanten uit de provincie Groningen diezelfde ervaringen. Schoolleiders die ook ICC'er waren, bereikten meer en waren succesvoller in het neerzetten van cultuureducatiebeleid. Dat zegt niets over de kwaliteit van de cultuurcoördinator, maar alles over bij wie de verantwoordelijkheid en beslissingsbevoegdheid ligt. *'Ik zie de strijd die ICC'ers soms moeten leveren om het belang van cultuuronderwijs duidelijk te maken,'* vertelt een schoolleider. *'Het is fijn om samen met je ICC 'er op te trekken bij bijvoorbeeld een CMK-aanvraag. Ik ging ook als directeur bijvoorbeeld mee naar bijeenkomsten. Als directeur heb je een voortrekkersrol en die rol is essentieel voor succes.'*

'Ik ben zowel schoolleider als bovenschools ICC'er. Mijn rol: ICC netwerkbijeenkomsten bijwonen, aanspreekpunt zijn voor de ICC'ers, ontwikkelingen melden in directiebestuur, vragen van de ICC'ers gaan soms makkelijker via mij naar directie/bovenschools dan als een ICC'er het zelf moet doen. ICC'ers trekken samen op, maar op schoolniveau is het schrijven van plannen vaak 'het feestje' van de ICC'er, i.p.v. breed gedragen door directie en team. Bovenschools heb ik ook een adviserende rol, mensen met affiniteit op de juiste plek zetten. Verder benoem ik bijvoorbeeld wat we niet prettig vinden aan het cultuurmenu. Er zijn afgelopen jaren best al wat aanpassingen geweest door mijn inbreng.'

We spraken ook directeuren die wel degelijk het belang van cultuuronderwijs onderschrijven, een ICC'er in huis hebben, maar aangeven er nu geen prioriteit aan te geven. Vanwege een fusie, te veel ballen in de lucht, of allerlei problemen die eerst moeten worden opgelost. Al pratende viel ons op dat ze, ondanks die uitspraak, best nog veel doen aan cultuureducatie en zichzelf en de school soms ook tekort doen.

Ook waren we in gesprek met schoolleiders die met bestuur en team andere keuzes maken, prioriteit geven aan de zaakvakken en een geïntegreerde aanpak niet passend vinden bij team en kinderopvatting.

Het schuurt bij de schoolleider die zelf een onderbouwde visie heeft op cultuuronderwijs en deze kan verantwoorden en genoeg ideeën heeft, maar in de eigen schoolpraktijk geen mogelijkheden ziet of krijgt om het van de grond te tillen.

De schoolleider die samen met het team een visie kan ontwikkelen en vormgeven is het meest 'in balans' en het meest content met de leidinggevende rol. Ondanks dat het dan allemaal nog niet ideaal is wordt er gestaag aan cultuuronderwijs gewerkt. *'Onderwijs is nooit af, wil je toekomstgericht werken, bijvoorbeeld aan de 21^e eeuwse vaardigheden, dan moet je blijven innoveren,'* vertelt een schoolleider van een (prille) cultuurprofielschool.³⁴

Het lectoraat van Windesheim heeft onderzoek gedaan naar die 21^e- eeuwse vaardigheden en zegt hierover: *'Innovatie begint bij de constatering dat creativiteit de verbindende factor is tussen 21^e- eeuwse vaardigheden, cultuureducatie en primair onderwijs. Onderzoek op diverse basisscholen in Nederland wijst uit dat de beste garantie daarvoor is: een langdurig, gedragen en uitgewerkte schoolvisie, die raakt aan kennis, kunst & cultuur en 21^e- eeuwse vaardigheden in tegenstelling tot een serie pragmatische keuzes op korte termijn. De school moet daarbij vooral niet schuwen 'een eigen kleur' aan te nemen.'*³⁵

Cultuuronderwijs = goed onderwijs

In de gesprekken ontstaat het gedeelde besef dat, als we praten over cultuuronderwijs, het eigenlijk gaat over goed onderwijs, geïntegreerd leren van en over kunst (in de brede zin) en

³³ Schijndel, H. van, (2010) Close Up van de cultuurcoördinator, rapport in opdracht van KunstStation C Provincie Groningen, ihkv professionalisering van de cultuurcoördinator, MKE, NHL Hanzehogeschool.

³⁴ Op Cultuurprofielscholen (VCPS-PO) staan kunst en cultuur prominent op het rooster, komen meerdere kunst disciplines aan bod en sluit het kunstonderwijs zoveel mogelijk aan bij de andere vakken. Er is ook ruim tijd en aandacht voor buitenschoolse activiteiten in samenwerking met culturele instellingen. (Bron: LKCA)

³⁵ D21, een 2 jarig onderzoek van het lectoraat van Windesheim voor basisscholen en Pabo's over de manier waarop cultuureducatie succesvol kan worden ingezet in het kader van de ontwikkeling van 21e eeuwse competenties in het primair onderwijs. (2013 - 2016)

cultuur (in de brede zin) binnen en buiten de school.³⁶ Een paar uitspraken van schoolleiders in dit verband:

'Wij hebben gekozen voor adaptief onderwijs in drie niveaus. (onderwijs op maat; aangepast aan het kind, uitgaan van verschillen, drie basisbehoeften, relatie, competentie, autonomie) Leren in de breedte ook buiten de school. Leren en ontwikkelen = beleven en ervaren. Cultuuronderwijs is daar heel geschikt voor. Bij alle, dus ook culturele activiteiten besteden we veel aandacht aan sociaal emotionele ontwikkeling en welbevinden.'

'Ik heb de ambitie dat we over vier, vijf jaar een school zijn waar kunst en cultuur een belangrijke plek innemen. Waar kinderen zelf keuzes kunnen maken en verantwoordelijkheid kunnen dragen. En waar de persoonlijke ontwikkeling van een kind net zo belangrijk is als taal en rekenen. Alle kinderen leren dan via een eigen verwerkingsmanier of beeldtaal, uiting te geven aan hun emotie. Ze leren met hoofd, hart en handen.'

'Beleid boven water halen met het team, visie en keuzes bespreken. CMK aanvraag op beleidsontwikkeling. Wat hebben deze kinderen nodig? Wat heeft het team nodig? Taal en rekenen en alles wat er voorbij komt, pannenkoeken bakken. Schone taak om bewust te kiezen, want dat "alles is leuk" is ook werkdruk verhogend.'

'Cultuur is het cement tussen de stenen, het verbindt alles met elkaar. Zo kijken we er oprecht naar als team, onze visie moet zichtbaar zijn in de school. Wat ik vertel is wat we doen. Cultuuronderwijs is geïntegreerd, als onderdeel van thematisch aanbod, soms is kunst doel, meestal middel. Laten zien waar je trots op bent, is belangrijk bij Jenaplanonderwijs. Schrijf je een tekst, dan moet je die ook mooi presenteren. We hebben doorlopende leerlijnen voor alle kunstvakken, actief-receptief-reflectief. Maar het kan beter, het is een ontwikkeltraject, we zijn nooit klaar.'

'We hebben jaren met het team gewerkt aan CiS (Cultuur in de Spiegel) om ons cultuuronderwijs vorm te geven en samen beleid te schrijven. Vier atelierthema's, voor elke thema brainstormsessies onder leiding van Theisje van Dorsten.³⁷ Om samen de vertaling te maken van de theorie naar de praktijk, naar ons SBO - onderwijs. Met het team een jaarplanning gemaakt voor ateliers. Wij investeren zwaar in professionalisering. We hebben steeds opnieuw input en inspiratie nodig. Het niveau van leerkrachten op gebied van CiS, beeldend, muziek en drama / dans is hoog, we scholen met CMK-gelden. Alle disciplines komen aan bod. Die coaching is voeding voor teamleden. Het is allemaal wel veel, zeker in combinatie met de ingewikkelde leerlingpopulatie. Vakleerkrachten hebben kunstenaars op de werkvloer nodig, anders blijft het niet leven. Leerlingen zitten lekkerder in hun vel door het atelieronderwijs; ouders en leerlingen zijn blij. Relatief weinig gedragsproblematiek. Collega's hebben prachtige ateliers neergezet. Verschillen zijn belangrijk en daar moet je als directeur oog voor hebben. Leerkrachten verzorgen ateliers die passen bij hun eigen passies.'

Samenwerking

Er wordt veel samengewerkt in en met de directe culturele omgeving. Christelijke (van oudsher) en openbare scholen doen veel met de kerken in de buurt en met de synagoge, de lokale en regionale musea, muziekverenigingen, muziekscholen (die er nog over zijn) de kunstenaars in de buurt, de borgen, de galleries, het landschap, de bibliotheek. Men weet de contactpersonen goed te vinden. Voor scholen in de stad, Groningen, Assen, Emmen, is het misschien makkelijker, maar juist schoolleiders uit de provincie kijken hier anders naar. Zij zien dat de school als verbindende

³⁶ Interessant in dit verband: Inspectie van het onderwijs (2017). Peil. Kunstzinnige oriëntatie 2015-2016. <https://www.lkca.nl/informatiebank/peil-kunstzinnige-orientatie-2015-2016>

³⁷ Dr. Theisje van Dorsten (Cultuur & Educatie) is gepromoveerd binnen het onderzoeksproject 'Cultuur in de Spiegel' aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze is werkzaam als onderzoeker en adviseur op het gebied van cultuuronderwijs en geeft les aan het University College Groningen.

factor binnen de dorpen waar leegloop en krimp heerst meer betekenis heeft gekregen. Verschillende schoolleiders benoemen dat dit ook een kernfunctie van de school is in de gemeenschap. Verbinden, kennis en talenten delen, ouders, familie en buurtbewoners samenbrengen. Dat hoort allemaal bij die rijke (culturele) leeromgeving en iedereen kan daar een rol in spelen. *'Als je een goeie band hebt met de mensen dan krijg je alles voor elkaar.'*

Hoe minder er voorhanden is, des te vindingrijker de schoolleider en het team, lijkt het wel. Kleine scholen hebben weinig budget en moeten van niks iets maken. De grote tuin van de buurman wordt, in goed overleg, geannexeerd. De speelplaats wordt omgetoverd tot natuurspeelplein, opgezet door ouders, met subsidie van het Oranjefonds³⁸ en gemeente. Wat verderop woont een inker die wel wat wil vertellen... *'Je moet er wel voor open staan en ja, het vraagt veel energie... maar als het balletje eenmaal gaat rollen...'* Tegelijkertijd realiseren deze schoolleiders zich dat zij hierin een sleutelrol spelen en wie neemt die taak straks over? Een persoonlijke band opbouwen met de omgeving duurt jaren. *'Als schoolleider heb je de positie om dat te kunnen en doen. Hoe borg je dat?'*

De meeste scholen werken het liefst met vaste contacten. Bik'ers³⁹ zijn een ingeburgerd begrip en welkom vanwege korte lijntjes en vaak makkelijk, flexibel en op maat in te zetten. *'We willen graag weten wie en wat we in huis halen en we willen kwaliteit. We moeten echt kiezen. Het eigen budget is zo op.'*

'Expertise die we zelf niet in huis of in de buurt hebben, zoals dansante vorming, halen we van buitenaf. Zo hebben we contact met een professionele dansgroep, die wordt jaarlijks opgenomen in het programma, met workshops voor alle groepen. Als iets bevalt willen we dat graag vasthouden en verdiepen. Je werkt met mensen samen, daar moet je in investeren, van beide kanten.'

'We werken veel met de culturele omgeving samen. De Cultuurbus⁴⁰ hebben we ook ingezet. We gaan ook naar de stad. Het aanbod van de Cultuurbus⁴¹ zou breder moeten zijn.'

'Wij gaan zoveel mogelijk op pad. Leren vindt niet alleen in het leslokaal plaats... En bij elke activiteit werken we ook aan samenwerking en andere sociaal emotionele vaardigheden.'

Als gesprekspartner is de schoolleider betrokken en kritisch. Ook met betrekking tot recente provinciale ontwikkelingen in de steunfunctie (Groningen). *'Waarom moet het elke keer anders? Bij wie moet je zijn? Realiseert men zich wel hoe veel tijd en energie dit ons (scholen) kost? Maak een organogram!'* En we bespeuren, in beide provincies, vragen en soms onvrede over de samenwerking met de professionele instellingen die het cultureel aanbod verzorgen. Kortom, men mist afstemming en samenhang. Om op school beredeneerd en geïntegreerd te kunnen werken moet er enorm veel afgestemd worden. Dat vraagt veel van de scholen, qua inzet en het maken van de 'vertaalslag'. Opmerkingen en statements op dat gebied komen we in verschillende gesprekken tegen. *'Het aanbod ligt veel te vast in thema's. Wij willen zelf de inhoud bepalen, we moeten nu omwerken.'*

'Ik zit in de stuurgroep cultuurmenu. Onze wens, stop met alles thematisch aan te bieden en vertrek als aanbieder vanuit een bepaalde techniek of deelaspect, dan kan de school het thema inpassen.'

'Het aanbod is te versnipperd. Je moet een regievoerder aanstellen. Probeer alles in één map te krijgen wat er te doen is. We moeten kwaliteit kunnen borgen. Ook de logistiek en het vervoer. We werken als scholengroep met vier grote brede thema's waar je alles aan ophangt. Da Vinci⁴² (methode wereldverkenning) is flexibel genoeg om bij die thema's aan te sluiten. Nu het aanbod nog.'

³⁸ <https://www.oranjefonds.nl/geld-aanvragen>

³⁹ Beroepskunstenaars in de klas

⁴⁰ www.kcdr.nl/groningen / www.kunstencultuur.nl

⁴¹ <https://www.lkca.nl/primair-onderwijs/geldzaken/vervoersubsidies>

⁴² <http://www.demethodedavinci.nl/>

'Neem de leerkracht serieus als professional. We zijn allemaal professional op ons terrein. Werk samen i.p.v. in de rol van 'deskundige.'

Het ene bovenschoolse bestuur of management organiseert meer in samenhang dan het andere. Ook de autonomie van de schoolleider is per organisatie anders geregeld. We zien steeds meer aandacht voor cultuuronderwijs. *'Onze stichting wil geld beschikbaar stellen voor innovatie. Vreedzame school aangevuld met muziek, drama, dans en sociaal- emotionele ontwikkeling, identiteit. Ik heb dit zelf geïnitieerd en zit in die werkgroep. Na de ontwikkeling willen we het concept delen met andere vreedzame scholen.'*

'Veel vrijheid. Scholen mogen echt authentiek aan het werk. Ik krijg veel medewerking. Heel fijn bestuur. Niet alles kan, maar het is wel bespreekbaar. Ze faciliteren als het nodig is. Bestuur betaalt soms mee aan zaken die buiten het budget vallen.'

'Wij werken met alle scholen samen aan een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs po / vo. Zo hebben we dat ook met digitale geletterdheid gedaan. We krijgen expertise van buiten, we werken samen met Barend van Heusden van de RUG en met K&C.'

'Er worden nascholingstrajecten georganiseerd door bovenscholen, maar niets m.b.t. kunst en cultuur. Goed om dat eens onder de aandacht brengen.'

Tijd en geld zijn een zorg, vooral voor kleine scholen. We bespeuren een verschil in kennis en informatie bij de gesprekspartners met betrekking tot subsidiemogelijkheden, regelingen en het vinden van de juiste weg. En de verzuchting dat het elke keer anders moet. En dat die subsidie - aanvragen zo ingewikkeld en gefragmenteerd zijn en dat voor elk onderwerp een ander potje is. *'Al die verschillende financiële regelingen! Kan het niet makkelijker en overzichtelijker?'*

'Knelpunt is het vervoer en de kosten die daarbij komen. Ouders vinden dat er professioneel vervoer moet zijn. Daar ben ik het mee eens. We kunnen niet altijd ouders inschakelen, zeker niet als je een kleine school bent. Je zit ook met verzekering en verantwoordelijkheid. Vervoer zou ook bekostigd moeten worden.'

'Gemiste kans. In het nieuwe schoolgebouw komt geen ruimte voor bijvoorbeeld een muzieklokaal en sowieso hebben we lokalen te kort. Gemeente is weinig toeschietelijk.'

Hoe bewuster scholen en sommige besturen werken met beredeneerd aanbod, des te lastiger, (of simpeler) wordt het om in te springen op ad-hoc activiteiten. *'Natuurlijk zijn we blij met gratis activiteiten, maar soms komen ze wat onverwacht en vaak op korte termijn.'*

'De vraag is ook of je dat wel moet willen... Je moet steeds beoordelen of iets wel aansluit bij de visie en het beleid van de school.' Dat vereist discipline en zelfbeheersing. Keuzes maken op basis van uitgangspunten en beleid. *'Wij laten veel aan ons voorbij gaan. Dat geeft rust, we gaan liever de diepte in.'* Tegelijkertijd stuurt geld de beleidsvorming en kan soms een duwtje in de goeie richting zijn. Cultuureducatie met kwaliteit heeft al veel mooie samenwerkingen ondersteund en daar is waardering voor. *'Subsidie dwingt af om aan professionalisering te doen, mijn teams staan open voor deskundigheidsbevordering en het past ook in ons beleid.'*

'Er was weinig samenwerking tussen scholen SO, VSO, SBO in het Speciaal Onderwijs, maar dankzij het project 'Cultuurprofs' i.s.m. VRIJDAG⁴³ is dat goed gelukt. Eerst zelf atelieronderwijs ervaren en daarna op basis van inspiratie dit zelf uitbouwen in je team. Dat is uniek. Het Fonds voor Cultuurparticipatie⁴⁴ en Stichting Tamino⁴⁵ hebben dit traject voor twee jaar gesubsidieerd. Wij delen onze ervaringen met andere scholen. Alle betrokken scholen en kunstenaars/docenten hebben vlak voor de zomervakantie gepresenteerd aan het veld.'

Tot slot... Pak de regie

De gesprekken zijn een mooie afspiegeling van de actuele praktijk van het cultuuronderwijs. We ervaren betrokkenheid, bevoegenheid en vindingrijkheid. Maar ook horen we de zorgen en ergernissen van de schoolleider. Waar het lekker loopt en dus ook waar het wringt.

⁴³ <https://www.bijvrijdag.nl>

⁴⁴ www.cultuurparticipatie.nl

⁴⁵ <https://www.stichtingtamino.nl/>

Schoolleiders zijn kritische gesprekspartners. Onderwijs is hun kerntaak en als geen ander zijn zij zich bewust van de complexiteit van hun opdracht. En van culturele partners verwachten zij expertise, professionaliteit, kwaliteit en de wil om samen te werken. Ook wordt geconstateerd door schoolleiders dat het onderwijs zelf veel meer de regie moet pakken en meer zou moeten samenwerken. Het is een wederkerig proces. *'Dat was het eerste wat me opviel in de sector. Wat een eilandjeswerk. Waarom niet meer samenwerking? Er is zo veel meer mogelijk!'* zegt een schooldirecteur van 'buiten'.⁴⁶

'Cultureel leren kan gestimuleerd worden als leeromgevingen meer op elkaar aansluiten en als professionals over grenzen heen samenwerken aan de verbinding van vakken en leergebieden. Daarbij moet ook de stem van de leerling in onderzoek worden gehoord. Omdat cultureel leren overal plaatsvindt is een meer integrale benadering nodig: 'leren als ecosysteem. Bij dat leren als 'ecosysteem' wordt het belangrijk gevonden dat er een verbinding wordt gemaakt tussen de leerling, de leerkracht, de professionele kunsten en de omgeving.' (Vera Meeuwis, 2018)⁴⁷ Een ervaren schoolleider, gepokt en gemazeld op het gebied van cultuuronderwijs vindt dat er veel meer moet worden samengewerkt in co-creatie. *'We hebben allemaal expertise op ons eigen terrein en die moet je bundelen.'* Ze vat het in een mooie metafoor samen: *'Blijf niet in de loge zitten, we moeten allemaal die dansvloer op!'*

Een algemene visie op cultuuronderwijs vraagt erom schoolspecifiek gemaakt te worden. Dat is ook de verantwoordelijkheid van de schoolleider en de ICC'er is daarbij de specialist. Dan gaat het om visie op leren en ontwikkelen, identiteit, onderwijsconcept, keuzes op de lange termijn. Daar wordt nog mee geworsteld en men wil ook graag ondersteuning. Een aantal scholen heeft via de steunfunctie-instellingen, universiteit, lectoraten en andere instanties hier al hulp bij, gehad, of gaat dit nog doen. Die begeleiding wordt gewaardeerd.

Alle geïnterviewde schoolleiders geven aan dat de schoolleider de spil is. Van die rol is men zich zeer bewust. De schoolleider is de sleutelfiguur en motor als het gaat om innovatie en kwaliteitsverbetering van het onderwijs en de verbinder als het gaat om samenhang in en om het onderwijs. En duurzaam, breed gedragen beleid werkt gewoon beter dan elk jaar opnieuw weer pragmatische keuzes.

De ontwikkeling van 21^e-eeuwse vaardigheden in relatie tot cultuuronderwijs komt vaak voorbij in de gesprekken, evenals de ontwikkeling van creativiteit. 'Creativiteit is een instrument dat Nederland nodig heeft voor de toekomst. Daar hoeft je niet excellent voor te zijn. Ieder mens heeft dat vermogen. Het is nu eenmaal aangeboren. Helaas wordt het niet door iedereen benut. En ook weet niet iedereen hoe het te benutten. Creativiteit is kijken hoe iets feitelijk is en er dan een nieuwe slag of interpretatie aan geven. Herkennen wat er is en daar iets nieuws mee doen.'⁴⁸

'Creativiteit beschouwen wij als een van de vier cognitieve basisvaardigheden,' aldus van Heusden (2016). 'We noemen het verbeelding. Wie iets nieuws wil maken, heeft verbeelding nodig. Alles wat mensen niet in de natuur vinden, is het resultaat van verbeelding: het was er nog niet, dus het moet eerst bedacht en vervolgens gemaakt worden. Dat geldt niet alleen voor allerlei vormen van techniek (van vuistbijlen tot deeltjesversnellers), maar ook voor gedrag (denk aan gebaren), taal en wetenschap. Ook voor het cultuuronderwijs is verbeelding belangrijk. Het vermogen om te verbeelden ligt ten grondslag aan amusement en kunst: mensen

⁴⁶ Dit is een speciale opleiding voor directeuren p.o. die oorspronkelijk uit een heel andere vakgebied komen.

<http://www.magistrum.nl/opleidingen/directeur-van-buiten/>

⁴⁷ Het rapport *10 jaar onderzoek naar cultuureducatie en participatie van het LKCA* (Vera Meeuwis, 2018) geeft een overzicht van de stand van zaken, uitkomsten en nieuwste ontwikkelingen op het gebied van onderzoek naar kunst en cultuureducatie. Een belangrijke conclusie in het rapport is dat we duidelijk moeten maken welke belangrijke rol cultuureducatie kan spelen. Hoofdvraag daarbij is: *'Hoe kan cultuureducatie kinderen en jongeren cultureel (zelf)bewustzijn bijbrengen zodat ze hun eigen identiteit kunnen vormgeven in relatie tot de identiteit van de ander en tot normen en waarden in de samenleving?'*

⁴⁸ Uitspraak van Prof.dr.J.A. Bruijn, hoogleraar pathologie aan de universiteit Leiden en o.a. voorzitter van de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid. uit: Geef mij een potlood en ik ga tekenen, Dirk Monsma. (2012) Lemniscaat.

gebruiken hun verbeelding om vorm te geven aan hun leven (aan het verschil dat ze ervaren tussen hun geheugenbibliotheek en een steeds veranderende werkelijkheid).⁴⁹

Uit het onderzoek van D21⁵⁰ blijkt dat creativiteit de centrale vaardigheid is in de combinatie cultuureducatie en 21^e-eeuwse vaardigheden. Onder creativiteit scharen de onderzoekers onder andere exploreren, divergeren, combineren, eigen invullingen geven en fouten mogen maken. Naast de centrale rol van creativiteit als vaardigheid bij kinderen, is een scheppende, ontwerpende en creërende werkwijze in de hele basisschool kenmerkend voor het vormgeven van 21^e-eeuws onderwijs. Een onderwijsmodel waar kunstenaars een rol hebben in het onderwijs en kunst geen vak apart is maar doorwerkt in alle vakken werkt het beste, concluderen de onderzoekers.

'Kinderen verdienen een rijk met kunst gevuld leven,' zegt de Canadese professor Rena Uptis⁵¹ (2011) Het leren op school zou volgens haar wel meer mogen lijken op het informele leren van volwassenen die vanuit enthousiasme creatieve of kunstzinnige hobby's beoefenen in hun vrije tijd. 'Kunsteducatie biedt mogelijkheden om creativiteit en verbeeldingskracht te ontwikkelen. En biedt gelegenheid tot verwondering en tot het 'gewone' speciaal maken. Via kunst kunnen kinderen hun gedachten, kennis en gevoelens uitdrukken. Wanneer kinderen ICT mogen gebruiken tijdens creatieve activiteiten (componeren bijvoorbeeld) verhoogt dat hun motivatie, zelfregulatie, trots en vindingrijkheid.

Leren door kunst kan ook bijdragen aan het vergroten van de betrokkenheid bij andere vakken, en aan de ontwikkeling van zelfvertrouwen, sociale vaardigheden en metacognitie. Maar er is geen definitief bewijs voor de relatie tussen kunst en onderwijsprestaties op ander vlak. Hersenonderzoek suggereert dat ervaringen met kunst - vooral muziek - bijdragen aan het functioneren van geest én lichaam. Dit gegeven verplicht ons om ervoor te zorgen dat alle kinderen kunnen profiteren van kunsteducatie, niet alleen kinderen met talent of met ouders die dit soort ervaringen willen of kunnen betalen. Het is belangrijk dat kunst aanwezig is in de lokale gemeenschap en dat de culturele gemeenschap scholen ondersteunt, bijvoorbeeld via duurzame partnerschappen.'

Ook horen we van de schoolleiders dat professionalisering van het team op het gebied van cultuuronderwijs onontbeerlijk is. *'De grondhouding van ons team is het stimuleren en aanboren van talentvol gedrag. We zijn academische opleidingsschool, we werken samen met 'Curious Minds' (Lectoraat Hanzehogeschool) en doen samen onderzoek naar talentontwikkeling beeldend. Ik heb een heel kritisch team, we vieren veel, maar zijn nooit tevreden. Het is mijn taak te laten zien wat we allemaal al bereikt hebben.'*

De ene school kiest voor vakleerkrachten die uitdrukkelijk samenwerken met de leerkracht, de andere wil vaste verbindingen met bijvoorbeeld kunstenaars in co-creatie. Het liefst zou men allebei willen natuurlijk. En sommigen hebben het geluk vele talenten in huis te hebben. Men werkt graag samen met professionals van buiten en stelt die expertise op prijs. Vakgeïntegreerd werken, doorlopende leerlijnen op maat en borging worden vaak genoemd.⁵²

De uitspraken van schoolleiders geven goed aan waar ze zitten qua ontwikkeling en waar ze met hun cultuuronderwijs naar toe willen. Maar hun cirkel van invloed is niet oneindig. Er is nog veel

⁴⁹ Bron: Cultuur², basis voor cultuuronderwijs, van Heusden, B., Rass, A., Tans, J., van Gorcum, Assen 2016

⁵⁰ D21, een 2 jarig onderzoek van het lectoraat van Windesheim voor basisscholen en Pabo's over de manier waarop cultuureducatie succesvol kan worden ingezet in het kader van de ontwikkeling van 21e eeuwse competenties in het primair onderwijs. (2013 - 2016)

⁵¹ Uptis, R. (2011). Arts education for the whole child. Invited monograph for the Elementary Teachers' Federation of Ontario (ETFO). Toronto, ON. De Canadese onderzoeker, professor Rena Uptis deed een reviewstudie naar de opbrengsten van het leren in, over en door kunst. Kunsteducatie ondersteunt de ontwikkeling van het hele kind en bereidt kinderen voor op een leven vol plezier en kansen om te leren.

⁵² We zien een relatie met de ontwikkeling van Cultuureducatie met Kwaliteit (2017 – 2020) waarin verdere borging van cultuur in het primair onderwijs, teambrede deskundigheid in de scholen, het ontwikkelen van schooleigen doorlopende leerlijnen en het beter afstemmen van de culturele omgeving op de culturele ontwikkeling van leerlingen, centraal staan. Zie ook: <https://www.lkca.nl/informatiebank/review-cultuureducatie-met-kwaliteit-uo>

te winnen in de samenwerking met de partners die 'het aanbod' verzorgen. En men wil graag meer duidelijkheid over structuren en organisaties, wie regelt wat? Er is geen eenduidige mening over het kunst- of cultuurmenu. Het is overal anders georganiseerd, maar het werkt het beste waar de ICC'er en schoolleider het dichtst bij de besluitvorming zitten. Communicatie is natuurlijk het sleutelwoord. Van beide kanten. Als het onderwijs zoveel mogelijk op maat, met thema's of vakgeïntegreerd of projectgewijs wil samenwerken, dan zal 'het veld' daar een antwoord op moeten kunnen formuleren. De school moet de regie kunnen voeren.

De bevlogen en betrokken schoolleider heeft zelf ook regelmatig voedsel voor de geest nodig. En professionalisering is ook op de eigen rol, denken en handelen van toepassing. Verschillende schoolleiders geven aan te willen scholen en verdiepen, en innoverend aan de slag te willen met cultuuronderwijs.

'Als schoolleider moet je iets met cultuuronderwijs. Ik zou wel voor een kenniskring cultuuronderwijs voor schoolleiders zijn.'

'Ik wil uitgedaagd worden!'

'Voor die andere mindset heb je soms iemand van buitenaf nodig, die met je meekijkt en denkt.'

'Collegiale consultatie, actuele ontwikkelingen en mooie voorbeelden.'

'Ik zou mijn visie meer inhoudelijk willen uitwerken en uitdragen. Theoretische onderbouwing, inspiratie. Ik zou hierover van gedachten willen wisselen, van en met elkaar leren. Woorden krijgen bij dingen die ik vind of voel...'

Wordt vervolgd...

Bronnen

¹ K&C, expertisecentrum en projectorganisatie kunst en cultuur. K&C is een maatschappelijke onderneming die vanuit de kunsten, erfgoed en media werkt aan het versterken van de culturele infrastructuur, de school, de amateurkunsten en de culturele omgeving. De medewerkers van het expertisecentrum en de projectorganisatie zetten zich in op het gebied van cultuuronderwijs, cultuurparticipatie, cultuurinnovatie en cultuurbeleid. De adviseurs, bemiddelaars en projectontwikkelaars in dienst van K&C werken met passie, creativiteit en zorg aan kwalitatief hoogwaardige diensten en producten. Daarbij staat het sterker maken van de ander, zowel inhoudelijk als organisatorisch, voor de medewerker centraal.

² Hanny van Schijndel MAE, werkzaam als praktijkonderzoeker, ontwikkelaar, trainer en coach in het domein van kunst, cultuur, onderwijs en leiderschapsontwikkeling, sinds 2009 verbonden aan de NHLStenden Schoolleideropleiding.

³ Voor Groningen: www.cmkgroningen.nl en voor Drenthe: www.compenta.nl. De subsidieregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2017-2020 p.o. richt zich op een verdieping van wat in 2013-2016 is gerealiseerd én op het vergroten van het aantal deelnemende scholen. (<http://www.cultuurparticipatie.nl/subsidies/cultuureducatie-met-kwaliteit-2017-2020.html>)

⁴ Het onderzoeksproject 'Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs,' (2009 – 2014) uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen o.l.v. prof. dr. Barend van Heusden, hoogleraar Cultuur en Cognitie, i.s.m. SLO, PO en VO scholen en culturele instellingen.

⁵ www.lkca.nl Voor professionals die werken op school of in de vrije tijd aan cultuur.

⁵ www.slo.nl

⁷ *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*, geschreven voor de Pabo, biedt een fundamenteel denkkader voor cultuuronderwijs. (van Heusden, B., Rass, A., Tans, J., van Gorcum, Assen 2016)

⁸ Muziek, dans, drama/theater, literatuur, beeldende kunst, multimedia, audiovisueel, fotografie, film, interdisciplinair.

⁹ Hoogleraar onderwijskunde prof. Gert Biesta ziet drie hoofdtaken voor het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en vorming. 'Je hebt kennis en vaardigheden nodig, je moet worden ingewijd in tradities en je persoonlijkheid wordt op school mede gevormd. Onderwijs heeft altijd effect in alle drie die domeinen, dus bedenk als je lesgeeft wat je per domein wilt bereiken. Het gaat om meer dan kennis.'

¹⁰ Dr. Emiel Heijnen, Lectoraat Kunsteducatie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. In het model van Emiel Heijnen, komen drie gebieden samen: de populaire cultuur van de leerling, de professionele kunstwereld en de sociaal-maatschappelijke context.'

- ¹¹ Het Lectoraat 'Curious Minds' Kenniscentrum Kunst en Samenleving Hanzehogeschool. De onderzoeksgroep Kunsteducatie, w.o. Minerva, Prins Claus Conservatorium en Pabo o.l.v. van prof. dr. Evert Bisschop Boele, life long learning in music, bijzonder hoogleraar cultuurparticipatie, voert praktijkgericht onderzoek uit naar actuele kwesties in de binnen- en buitenschoolse kunsteducatie.
- ¹² <http://www.kcdr.nl/onderwijs/primair/visieverbindingverbeelding/>
- ¹³ Het onderzoeksproject 'Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs,' werd tussen 2009 en 2014 uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen, i.s.m. SLO, een aantal PO en VO scholen en culturele instellingen en heeft o.a. de nieuwe term en het begrip 'cultuuronderwijs' geïntroduceerd.
- ¹⁴ <http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijnen/generieke-competenties>
- ¹⁵ Curriculum.nu: 'Het leergebied Kunst en Cultuur is breed van opzet en biedt een basis voor alle leerlingen van 4 -18 jaar. Er is een integrale verbinding van theorie, praktijk, maken en meemaken. Het verbindt waar mogelijk verschillende vakdisciplines en indien afgestemd andere leergebieden. De verbinding tussen leergebieden komt tot uiting door de brede definitie van cultuur: 'alles wat mensen denken, doen en maken'. Deze definitie verbindt in dit proces verschillende leergebieden zoals digitale geletterdheid, burgerschap, technologie, Nederlands (literatuur), moderne vreemde talen, mens en maatschappij. De kunstensector en de maatschappij blijven in beweging. Binnen de sector is er naast de bestaande disciplines in toenemende mate - en onder invloed van technologische vernieuwingen - aandacht voor multi- en mixed mediale uitingen en vaardigheden. Het vakgebied is complexer en omvangrijker geworden.
- ¹⁶ www.compenta.nl
- ¹⁷ www.cmkgroningen.nl
- ¹⁸ Bron: Visienota Compenta, (2016)
- ¹⁹ Interessant in dit verband: Peeters, R. Hofman, R & Frissen, P. (2013). Het ongemak van autonomie: Onderwijsbeleid tussen vrijheid en verantwoording. Groningen. <https://www.rug.nl/research/portal/files/2388679/Ongemakautonomie.pdf>
- ²⁰ <https://talentstimuleren.nl/thema/stimulerend-signaleren/rijke-leeractiviteiten/bloom>
- ²¹ Kunst=Taal en Rekenen, taal- en rekenprogramma, ontmoetingen tussen kinderen, kunst, museum, kunstenaar en leerkracht. 2017 Wolf Brinkman, Elsje Miedema, Catrien Schreuder, Boijmans van Beuningen, van Gorcum (zie ook: www.boijmans.nl) *'In de klas zijn taal en rekenen doelen, in de kunsten zijn het middelen. Je kunt meten hoe groot het klaslokaal is, maar je kunt de ruimte ook verkennen door erin te dansen, te zingen of er dertig rollen plakband in af te rollen. Het is goed om de betekenis van woorden en symbolen te kennen, maar als je niet leert om ermee te werken dan zitten ze als ballast in je hoofd. Een schriftelijke cursus dansen bestaat niet.(...)*'
- ²² ico-kunstencentrum.nl
- ²³ Jacobse, A., Paus, H., & Roozen, I. (2007). *Een hele kunst of geen kunst aan?* Enschede: SLO.
- ²⁴ <http://downloads.slo.nl/Documenten/placemat-handreiking-schoolleiders.pdf>
- ²⁵ Krüger, M., (2010) De invloed van schoolleiderschap op het onderzoeksmatig handelen van leraren in veranderingsprocessen. Eindrapport Kenniskring Leren en Innoveren. Uitgave Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding Hogeschool Amsterdam
- ²⁶ Krüger, M., (2014) Leidinggeven aan onderzoekende scholen. Uitgeverij Coutinho
- ²⁷ <https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthema/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunstvakken/d21/>
- ²⁸ <https://www.lkca.nl/primair-onderwijs/cultuurcoordinator/rollen-en-competenties>
- ²⁹ www.dekunstbeweging.nl
- ³⁰ <http://www.kcdr.nl/onderwijs/primair/icc/>
- ³¹ <https://www.ivak.net/cultuuronderwijs>
- ³² Culturele Mobiliteit, een vervoersproject dat het voor basisscholen mogelijk maakt tegen geringe kosten naar één van de grote musea in Drenthe te reizen om daar een educatief programma te volgen.
- ³³ Schijndel, H. van, (2010) Close Up van de cultuurcoördinator, rapport in opdracht van KunstStation C Provincie Groningen, ihkv professionalisering van de cultuurcoördinator, MKE, NHL Hanzehogeschool.
- ³⁴ Op Cultuurprofiel scholen (VCPS-PO) staan kunst en cultuur prominent op het rooster, komen meerdere kunst disciplines aan bod en sluit het kunstonderwijs zoveel mogelijk aan bij de andere vakken. Er is ook ruim tijd en aandacht voor buitenschoolse activiteiten in samenwerking met culturele instellingen. (Bron: LKCA)
- ³⁵ D21, een 2 jarig onderzoek van het lectoraat van Windesheim voor basisscholen en Pabo's over de manier waarop cultuureducatie succesvol kan worden ingezet in het kader van de ontwikkeling van 21e eeuwse competenties in het primair onderwijs. (2013 - 2016)
- ³⁶ Interessant in dit verband: Inspectie van het onderwijs (2017). Peil. Kunstzinnige oriëntatie 2015-2016. <https://www.lkca.nl/informatiebank/peil-kunstzinnige-orientatie-2015-2016>
- ³⁷ Dr. Theisje van Dorsten (Cultuur & Educatie) is gepromoveerd binnen het onderzoeksproject 'Cultuur in de Spiegel' aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze is werkzaam als onderzoeker en adviseur op het gebied van cultuuronderwijs en geeft les aan het University College Groningen.
- ³⁸ <https://www.oranjefonds.nl/geld-aanvragen>
- ³⁹ Beroepskunstenaars in de klas
- ⁴⁰ www.kcdr.nl/groningen/ www.kunstencultuur.nl
- ⁴¹ <https://www.lkca.nl/primair-onderwijs/geldzaken/vervoersubsidies>
- ⁴² <http://www.demethodedavinci.nl/>
- ⁴³ <https://www.bijvrijdag.nl>
- ⁴⁴ www.cultuurparticipatie.nl

⁴⁵ <https://www.stichtingtamino.nl/>

⁴⁶ Dit is een speciale opleiding voor directeuren p.o. die oorspronkelijk uit een heel andere vakgebied komen.

<http://www.magistrum.nl/opleidingen/directeur-van-buiten/>

⁴⁷ Het rapport *10 jaar onderzoek naar cultuureducatie en participatie van het LKCA (Vera Meeuwis, 2018)* geeft een overzicht van de stand van zaken, uitkomsten en nieuwste ontwikkelingen op het gebied van onderzoek naar kunst en cultuureducatie. Een belangrijke conclusie in het rapport is dat we duidelijk moeten maken welke belangrijke rol cultuureducatie kan spelen. Hoofdvraag daarbij is: *'Hoe kan cultuureducatie kinderen en jongeren cultureel (zelf)bewustzijn bijbrengen zodat ze hun eigen identiteit kunnen vormgeven in relatie tot de identiteit van de ander en tot normen en waarden in de samenleving?'*

⁴⁸ Uitspraak van Prof.dr.J.A. Bruijn, hoogleraar pathologie aan de universiteit Leiden en o.a. voorzitter van de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid. Uit: Geef mij een potlood en ik ga tekenen, Dirk Monsma. (2012) Lemniscaat.

⁴⁹ Bron: Cultuur², basis voor cultuuronderwijs, van Heusden, B., Rass, A., Tans, J., van Gorcum, Assen 2016

⁵⁰ D21, een 2 jarig onderzoek van het lectoraat van Windesheim voor basisscholen en Pabo's over de manier waarop cultuureducatie succesvol kan worden ingezet in het kader van de ontwikkeling van 21e eeuwse competenties in het primair onderwijs. (2013 - 2016)

⁵¹ Upitis, R. (2011). Arts education for the whole child. Invited monograph for the Elementary Teachers' Federation of Ontario (ETFO). Toronto, ON. De Canadese onderzoeker, professor Rena Upitis deed een reviewstudie naar de opbrengsten van het leren in, over en door kunst. Kunsteducatie ondersteunt de ontwikkeling van het hele kind en bereidt kinderen voor op een leven vol plezier en kansen om te leren.

⁵² We zien een relatie met de ontwikkeling van Cultuureducatie met Kwaliteit (2017 – 2020) waarin verdere borging van cultuur in het primair onderwijs, teambrede deskundigheid in de scholen, het ontwikkelen van schooleigen doorlopende leerlijnen en het beter afstemmen van de culturele omgeving op de culturele ontwikkeling van leerlingen, centraal staan. Zie ook: <https://www.lkca.nl/informatiebank/review-cultuureducatie-met-kwaliteit-uo>

Onderzoek en literatuur

Biesta, G.J.J. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. Arnhem: ArtEZ Press.

Biesta, G.J.J. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*. Ethiek, politiek en democratie. Den Haag: Boom/Lemma.

Bisschop Boele, E., (2016) *'Fijn, al die aandacht voor muziekonderwijs. Maar laten we het debat wel wat breder trekken.'* www.lkca.nl/cultureel-kapitaal/opinie-bisschop-boele

Bisschop Boele, E., (2016). *'Over het belang van een inclusief muzikaal wereldbeeld'*. In Thomas de Baets & Adri de Vugt (Eds.), *Muziekpedagogiek in beweging. Verdieping of verbreding?* Heverlee: Euprint pag. 69 - 81

Brinkman, W., Miedema, E., Schreuder, C., (2017) *Kunst=Taal en Rekenen*, van Gorcum (zie ook: www.boijmans.nl)

Dorsten, T. van (2015). *Mirrors in the making. Culture, education, and the development of metacognition in early and middle childhood (4-10)*. Rijksuniversiteit Groningen.

Evers, J., (2007) *Kwalitatief interviewen: Kunst en kunde*, uitg. Lemma, Den Haag

Frissen, P., Steen, M. van der, Noordegraaf, M., Hooge, E. & Jong, I.de (2016). *Autonomie in afhankelijkheid. Verbeteren van onderwijskwaliteit via krachtige koppelingen*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, TIAS, USBO.

<https://www.nro.nl/goed-onderwijs-vraagt-om-meer-afstemming-en-verbinding-betrokkenen/>

Heijnen E., (2017) *Een nieuw model voor authentieke kunsteducatie*

https://www.lkca.nl/~media/kennisbank/publicaties/2017/ce_eeen_nieuw_model_voor_authentieke_kunsteducatie.pdf

Heijnen, E., Groenendijk, T., <https://www.lkca.nl/cultureel-kapitaal/als-ik-later-groot-ben>

Heusden, B., van Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*. Koninklijke Van Gorcum BV: Assen.

Heusden, B. van (2012). *Wat leren wij van cultuuronderwijs?* Uitgave van KCR, Rotterdam.

Heusden, B. van (2010). *Cultuur in de Spiegel. Naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Rijksuniversiteit Groningen.

Inspectie van het onderwijs (2017). Peil. Kunstzinnige oriëntatie 2015-2016. <https://www.lkca.nl/informatiebank/peil-kunstzinnige-orientatie-2015-2016>

Jacobse, A., Paus, H., & Roozen, I. (2007). *Een hele kunst of geen kunst aan?* Enschede: SLO.

<http://downloads.slo.nl/Documenten/placemat-handreiking-schoolleiders.pdf>

Jutten, J. (2008). De systeemdenker in actie. Leidinggeven in een lerende school. Echt, NI: Jan Jutten training en ontwikkeling. Natuurlijk leren. www.natuurlijkleren.org

Kamp, M.T.A. van de, (2012) (Ned. vert.) http://www.expertisecentrum-kunsttheorie.nl/cms_data/bloom.pdf Universiteit van A'dam

In gesprek met directeuren p.o. over cultuuronderwijs

Krüger, M., (2014) *Leidinggeven aan onderzoekende scholen*. Uitgeverij Coutinho

Krüger, M., (2010) *De invloed van schoolleiderschap op het onderzoeksmatig handelen van leraren in veranderingsprocessen*. Eindrapport Kenniskring Leren en Innoveren. Uitgave Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding Hogeschool Amsterdam

Meeuwis, V., (2018) *10 jaar onderzoek naar cultuureducatie en participatie, uitgave LKCA*.

Peeters, R. Hofman, R & Frissen, P. (2013). *Het ongemak van autonomie: Onderwijsbeleid tussen vrijheid en verantwoording*. Groningen. <https://www.rug.nl/research/portal/files/2388679/Ongemakautonomie.pdf>

Potters, O., Hulshof-Greving, E., Scheepers, M. & Lutters, J. (2016). *Hoe kan er gewerkt worden aan cultuureducatie aan 21e eeuwse vaardigheden op verschillende soorten basisscholen?* Zwolle: Hogeschool Windesheim, Lectoraat didactiek en inhoud van de kunstvakken.

<https://www.lkca.nl/informatiebank/hoe-kunnen-basisscholen-werken-aan-cultuureducatie-in-combinatie-met-21e-eeuwse-vaardigheden-uo>

Stichting Leerplan Ontwikkeling Nederland (SLO). Het creatieve proces. Geraadpleegd van: <http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijnen/het-creatieve-proces>

Upitis, R. (2011). *Arts education for the whole child*. Invited monograph for the Elementary Teachers' Federation of Ontario (ETFO). Toronto, ON.

Walma van der Molen, J.H.,(2017) *Talenten voeden, een geïntegreerd model*, pdf., Universiteit van Twente

Walma van der Molen, J.H., Eysink, T.H.S., Post, & Aalders-Smeets, S. van (2013). *Naar een raamwerk voor talentontwikkeling*. Den Haag: Platform Bèta Techniek.

Yenawine, P. (2013). *Visual Thinking Strategies. Using art to deepen learning across school disciplines*. Harvard Education Press.

